

تکرار و واج آرایه‌ها

سیده لیلیا سدی

کارشناس ارشد زبان و ادب فارسی و دبیر دبیرستان‌های خلخال

چکیده

این مقاله بر آن است که گروه از آرایه‌های ادبی مندرج در کتاب‌های درسی ادبیات دوره متوسطه را که هم بسیار پرکاربردند و هم عناصر اصلی سازنده آن‌ها بر تکرار واک‌ها استوار شده است، بررسی نماید.

در آغاز مقاله بر این نکته اساسی تأکید می‌شود که تمام آنچه آرایه‌های لفظی نامیده می‌شود، در حقیقت چیزی جز تکرارهای هنری یا واج‌آرایی نیست. وجه مشترک همه آن‌ها تکرار واک‌هاست که شاعران با ترفندهای ویژه‌ای آن‌ها را در اشعار خود به کار گرفته‌اند. در آرایه «تکرار» شاعر واک‌ها را با آزادی کامل در هر جای مصراع و بیت که بخواهد، تکرار می‌کند اما در جناس‌ها، قلب، اشتقاق، تصدیر، و... واک‌ها را با قانونمندی ویژه‌ای از مصراع و بیت به کار می‌گیرد. برای مثال، در جناس، واک‌ها در واژه‌های قرینه تکرار می‌شوند، در اشتقاق یا قلب با جابه‌جایی به کار می‌روند، و در تصدیر به صورت واژه‌هایی در جاهای خاصی از ابیات تکرار می‌شوند. همه این شیوه‌ها و شگردهای تکرار، برای آفرینش مضامین و آرایش مظاهر سخن در کتاب‌های درسی ادبیات به کار گرفته شده‌اند و در شعر، موسیقی درونی و معنوی ابیات را تقویت می‌کنند.

تکرار

نام دیگر این آرایه «توزیع» است و در «دره نجفی» درباره آن چنین آمده است: «این صنعت چنان است که متکلم وزع نماید حرفی از حروف تهجی را در هر کلمه؛ یعنی ملتزم شود که حرف معینی را در هر کلمه بیاورد.» (میرزا آقا سردار، بی تا: ۱۳۴). مثال شعر فارسی از استاد فرصت‌الدوله:

در سایه سروی به سرای بستان
از ساقی سیم ساق ساغر بستان

(دره نجفی: ۱۳۴)

در نمونه یاد شده، می‌توان آرایه واج‌آرایی را دید اما چنان‌که پیداست، به دلیل الزام شاعر در آوردن حرف «س» در تمام

کلیدواژه‌ها: آرایه‌های لفظی، واج‌آرایی، نقد بلاغی، موسیقی درونی و معنوی.

مقدمه

هر کدام از شاعران بزرگ زبان فارسی از جهتی شهرت یافته‌اند؛ برای مثال، سعدی و فرخی به شیوه سهل ممتنع، انوری به شیوه گفت‌وگو و قطعه‌های زیبا، مولوی به غزل و مثنوی‌های عارفانه، نظامی در منظومه‌سرایی و توصیف، ابن یمین در قطعه‌سرایی و خاقانی در سرودن اشعار مصنوع و متکلف. البته این موارد تمام ویژگی‌های شعر این شاعران را بیان نمی‌کند، اما تعبیر مناسبی

واژه‌ها - که به تکلف و تصنع انجامیده - زیبایی بیت کاهش یافته است و همین، کاربرد این آرایه را غیرطبیعی می‌نماید. بدین جهت، باید گفت بهره‌گیری شاعران از این آرایه زمانی مطلوب خواهد بود که این کاربرد با فضا و ساختار بیت یا سروده هماهنگ باشد و شاعر به قدری طبیعی از آن بهره گرفته باشد که خواننده را تحت تأثیر زیبایی سروده خود قرار دهد؛ نه اینکه او را دل‌زده کند. در اشعار کتاب نمونه‌هایی یافت می‌شود که در یک بیت یک حرف بیش از حروف دیگر تکرار

سکونی که تلفظ این حروف در بیت پدید می‌آورد، با وقار و سنگینی و وقاری که شاعر برای ممدوح در نظر گرفته، همخوان است.

• تکرار «د»

دانست که دل اسیر دارد
دردی نه دواپذیر دارد

(ادبیات ۱، درس ۱۲)

با توجه به اینکه حرف «د» از حروفی است که تلفظ آن با قدری سکون همراه است، هنگام خواندن شعر، تکرار این حرف در ابتدای واژه‌های «دل، دانست، درد، دوا و دارد» به خواننده کمک می‌کند که در مضمون و مفهوم شعر درنگ بیشتری کند و با مقصود شاعر هماهنگ باشد. همچنین، با تقابل میان «درد» و «دوا» و عبارت کنایی «دل اسیر دارد» پیوند واژگان هنری‌تر و موسیقی درونی^۱ و معنوی^۲ بیت پرورنده می‌شود.

ادامه مطلب در وبگاه نشریه...

بهره‌گیری شاعران از آرایه تکرار زمانی مطلوب خواهد بود که این کاربرد با فضا و ساختار بیت یا سروده هماهنگ باشد و شاعر به قدری طبیعی از آن بهره گرفته باشد که خواننده را تحت تأثیر زیبایی سروده خود قرار دهد؛ نه اینکه او را دل‌زده کند

شده و البته این تکرار با بافت کلی بیت هماهنگ است. برای نمونه دو بیت از کتاب‌های ادبیات را بررسی می‌کنیم:

گرچه ز شراب عشق مستم
عاشق‌تر از این کنم که هستم

(ادبیات فارسی ۱، درس ۱۲)

تکرار سه‌باره حرف «ش» در بیت با شور و مستی و غوغای درونی گوینده شعر همخوان و هماهنگ است.^۱

نخستین به نیزه برآویختند

همی خون ز جوشن فرو ریختند

(ادبیات ۳ عمومی، درس ۲)

تکرار چهارباره حرف «خ» در این بیت یادآور گرفتگی گلوئی کسی است که به سختی نفس می‌کشد و گویا هر دو جنگجو (رستم و اسفندیار) به مرگ نزدیک شده‌اند و این حالت چنان طاقت‌فرساست که مبارزان نای نفس کشیدن نیز ندارند یا نفس‌های آخر خود را می‌کشند.

این آرایه به شیوه‌های گوناگون آن، مانند تکرار واژه و تکرار واکه‌ها، اعم از صامت و مصوت در اشعار کتاب‌های درسی به کار رفته‌اند. نمونه‌هایی از این کاربردها در پی می‌آیند.

• تکرار «الف» (۱)

سیروس شمیسا این نوع تکرار واکه‌ها را که در آن مصوت‌ها تکرار می‌شوند، «هم‌صدایی» خوانده است (شمیسا، ۱۳۷۴: ۵۸).

دل می‌رود ز دستم، صاحب‌دلان خدا را
دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا

(ادبیات ۲، درس ۱۲)

تکرار ده‌باره مصوت «ا» در این بیت می‌تواند با فریاد تضرع و کمک‌خواهی شخصی که ترسیده است، همخوانی داشته باشد. چون هنگام تلفظ این مصوت بلند، راه خروجی دهان کاملاً باز است و فرد می‌تواند صدای خود را کاملاً بکشد.

• تکرار «ر» و «ل»

ای خرم از فروغ رخت لاله‌زار عمر
باز آ که ریخت بی گل رویت بهار عمر

(ادبیات ۳، درس ۷)

تکرار «ر» و «ل» که تلفظی شبیه به هم دارند و سنگینی و

پی‌نوشت‌ها

۱. تقی پور نامداریان در کتاب «گم‌شده لب دریا» می‌نویسد: «تکرار حرف «ش» که همخوانی سایشی و صغیری است، سر و صدایی ناشی از شلوغی و قیل و قال را القا می‌کند.» (صفحه ۱۰۳)

۲. از نظر اسناد شفاهی کدکنی در کتاب «موسیقی شعر» موسیقی بیرونی شعر وزن عروضی است و موسیقی داخلی (درونی) مجموعه هماهنگی‌هایی که از طریق وحدت یا تضاد صامت‌ها و مصوت‌های کلمات یک شعر پدید می‌آید و انواع جناس‌ها یکی از جلوه‌های آن است. (صص ۳۳۲-۳۰۵)

۳. موسیقی معنوی نیز از نظر ایشان همه ارتباط‌های پنهان عناصر یک مصرع است که از رهگذر انواع تضادها و طباق‌ها و تقابلهای پدید می‌آید.

منابع

۱. پورنامداریان، تقی؛ گم‌شده لب دریا، سخن، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۲.
۲. رجایی، محمدخلیل؛ معالم البلاغه، دانشگاه شیراز، شیراز، ۱۳۵۹.
۳. شفیع کدکنی، محمدرضا؛ موسیقی شعر، آگاه، چاپ ششم، تهران، ۱۳۷۹.
۴. شمس قیس رازی؛ المعجم فی معاییر اشعار العجم، به تصحیح قزوینی، مدرس رضوی، زوار، چاپ سوم، تهران، ۱۳۶۰.
۵. شمیسا، سیروس؛ نگاهی تازه به بدیع، فردوسی، چاپ ششم، تهران، ۱۳۷۴.
۶. کزازی، میرجلال‌الدین؛ سراچه آوا و رنگ، سمت، تهران، ۱۳۷۶.
۷. میرزا آقا سردار، نجفقلی؛ دره نجفی، کتاب‌فروشی فروغی، چاپ اول، همای، جلال‌الدین؛ فنون بلاغت و صناعات ادبی، توس، ۱۳۶۳.
۸. گروه مؤلفان، کتاب ادبیات فارسی ۱، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، ۱۳۹۲.
۹. گروه مؤلفان، کتاب ادبیات فارسی ۲، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، ۱۳۹۲.
۱۰. گروه مؤلفان، کتاب ادبیات فارسی ۳ (عمومی)، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، ۱۳۹۲.
۱۱. گروه مؤلفان، کتاب ادبیات فارسی ۳ (عمومی)، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، ۱۳۹۲.
۱۲. گروه مؤلفان، کتاب زبان و ادبیات فارسی سال چهارم (عمومی)، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، ۱۳۹۲.
۱۳. گروه مؤلفان، کتاب ادبیات فارسی تخصصی سال چهارم انسانی، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، ۱۳۹۲.